

PAPP György

MENEDÉKÜNK AZ ÖRÖKKÉVALÓ ISTEN. MEGJEGYZÉSEK A ZSOLTÁROK 90,1–6 FORDÍTÁSÁNAK MARGÓJÁRA

A Zsoltárok könyvének 90. fejezete egyike azoknak a bibliai szakaszoknak, amelyekben jelentős eltérések figyelhetők meg a(z eredeti) héber szöveg, valamint annak görög Septuaginta-beli (a továbbiakban: LXX) és magyar nyelvű fordítása között. Írásomban rövid „nyelvészeti kalandra” hívom a kedves olvasót, annak érdekében, hogy feltérképezhessük ezeket az eltéréseket. Jól tudom, hogy a zsoltár szerkesztéstörténetének feltárása igencsak hosszadalmas és sok akadályba ütköző vállalkozás lenne, amely meghaladná egy tanulmány kereteit, ezért ebben az írásban a jelenleg előttünk álló szöveg első nagyobb egységére (Zsolt 90,1–6), és ezen belül is elsősorban a felmerülő fordítási kérdéseire összpontosítok.

A zsoltár szerkezetét illetően számos elképzelés és feltételezés létezik. Zsengellér József hivatkozik Van der Lugt strukturalista elemzésére, aki 29 különböző szerkezeti lehetőséget részletez.¹ Zsengellér József tanulmányában egészen kézenfekvő és gyakorlatias szerkezet-feltételezést olvashatunk, amely gyakorlatilag a héber szöveg felosztását és tartalmi változásának töréspontjait követi:²

- Zsolt 90,1a – felirat
- Zsolt 90,1b–2 – Isten örökkévalósága
- Zsolt 90,3–6 – az ember mulandósága
- Zsolt 90,7–12 – a bűnös ember élete
- Zsolt 90,13–16 – Isten segítségül hívása

Ez a szerkezet sejtetheti két önálló zsoltár későbbi egybeszerkesztését, ahogyan azt Gunkel feltételezte, de ugyanazzal az erőfeszítéssel akár az is feltételezhető, hogy három vagy több kisebb zsoltárból alkotta meg ezt a költeményt a késői szerkesztő. Azonban akkor sem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a zsoltár a jelenleg előttünk álló formájában

---

¹ Pieter van der Lugt. *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry III: Psalms 90–150 and Psalm 1*. (Leiden – Boston: Brill, 2014), 18–19.; idézi: Zsengellér József: „Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése”, in: Zsengellér József et al. szerk. *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*. (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – Pápai Református Teológiai Akadémia – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2016), 207. (A továbbiakban: Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*, oldalszám.)

² Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*, 208.

is egységes művet alkot,³ erre utalhat ugyanis az a jelenség, hogy a zoltár szövegében megfigyelhető sok „kicsi” khiazmus egyetlen nagy khiazmusként is kezelhető.

Mivel az első jelentősebb tartalmi törés a hatodik vers után következik, ezért döntöttem úgy, hogy vizsgálódásomat, a tanulmány terjedelmi korlátainak figyelembevételével az első hat versre szűkítem, amelyben Isten és az ember egymáshoz való viszonyának egy sajátos aspektusa jelenik meg, nevezetesen nem csupán az, hogy egymással szemben áll az örökkévaló Isten és a mulandó ember, hanem főként az, hogy az örökkévaló Isten hathatós menedékként jelen van a mulandó ember életében, és a mulandó ember iránt tanúsított kegyelme vagy jóindulata minőségileg átformálhatja a tér és idő korlátai közé zárt emberléte.

Célunk elérése érdekében párhuzamosan olvassuk a zoltárszakasz héber szövegét és annak LXX-beli görög fordítását, és a zoltárszöveg morfológiai-szintaktikai elemzése segítségével megkíséreljük fölfedni azt a tartalmat, amely közelebb vihet a jelenleg előtünk álló zoltárszöveg elsődleges üzenetének megértéséhez.

A ZOLTÁR FELIRATA:

תְּפִלָּה לְמֹשֶׁה אִישׁ־הָאֱלֹהִים	προσευχῆ τοῦ Μωϋσῆ ἀνθρώπου τοῦ θεοῦ
-------------------------------------	--------------------------------------

A תְּפִלָּה szó a zoltár műfaját jelöli, jelentése: imádság. Ezt, az imádságot általános értelemben jelölő szót a Septuaginta olyan szóval fordítja, amely a görög nyelvben is általános értelemben jelöli az imádságot: προσευχή. Ebbe a meghatározásba az is belefér, „hogy az egyes szerkezeti egységek akár eltérő műfajokat is hordoznak”.⁴ Mózes nevét a birtokviszonyt is jelölő ל prepozíció kapcsolja az előző szóhoz, ezért beszél a hagyomány erről a szövegről mint Mózes imádságáról.⁵ A Targumokban e zoltár címe:⁶

³ E sorok írójának eme feltételezése még nem zárja ki azt, hogy a zoltár mai formája akár több kisebb önálló költemény egybeszerkesztéséből is keletkezhetett.

⁴ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zoltár nem szokványos elemzése*, 208. Az idézett helyen a szerző fölvázolja a főbb elméleteket, amelyek megkísérelték meghatározni a zoltár műfaját: Gunkel, aki a zoltárt két önálló zoltár (egy bizalmat megfogalmazó himnusz és egy közösségi panaszének) egybedolgozásának tekintette, van Rad, aki a Prédikátor könyvének szellemi miliójéhez kapcsolódó bölcsességirodalmi alkotásként kezelte, illetve Clifford, aki közösségi segítségkérő imának tartotta, amely a hosszantartó isteni harag befejezéséért könyörög.

⁵ Bár a bibliai hagyomány Mózesnek tulajdonítja ezt az imádságot, vannak írásmagyarázók, akik a nyelvi és tartalmi jellegzetességek alapján a fogság utáni korra datálják. Az erre vonatkozó érvek között ilyeneket olvashatunk: deuteronomiumi nyelvezet (Kirkpatrick), rokonság a fogság utáni bölcsességírodalommal (von Rad), a sorok mögül felsejülő szenvedés-tapasztalat a fogságra utal (Tate). Allen Ross felsorol olyan írásmagyarázókat is, akik fogság előtti korra datálják a zoltárt (Dahood, Jaki), vagy elfogadják a mózesi szerzőséget (Delitzsch), ő maga pedig ugyancsak a mózesi szerzőség mellett érvel. Ld.: Allen P. Ross. *A Commentary on the Psalms. Volume 3 (90–150)*. (Grand Rapids: Kregel Academic, 2016), 24–27.

⁶ Az arám szöveget a BibleWorks 10-ben megtalálható Targum-szövegből idézem.

צְלוֹתָא דְצִלִי מִשָּׁה נְבִיאָא דִיהוּה כִד חֲבו עִמָּא בֵית יִשְׂרָאֵל בְּמִדְבָּרָא = *Mózesnek, az Úr prófétájának az imádsága, amellyel akkor könyörgött, amikor Izrael népe vétkezett a pusztában.*⁷ A későbbi zsidó hagyomány (12. század) szerint

amikor mi így imádkozunk: „Mózes, az Isten emberének imádsága, Uram, te voltál hajlékunk” (Zsolt. 90,1) — akkor összpontosítani kell, és úgy kell mondani, mintha ő maga imádkozna. Tehát [megfelelő ráhangolódás után] kell elkezdni, hogy: „Uram, te voltál hajlékunk”...⁸

A maszoréta-szöveg szerint Mózes minősítő jelzője: Isten embere (אִישׁ־הָאֱלֹהִים, ἄνθρωπος τοῦ θεοῦ). Az „Isten embere” kifejezés az Ószövetségben „a nagy Mózes, Sámuel, Illés, Elizeus állandó jelzője, vagy olyan különleges isteni küldöttekké, akiknek feltétlenül engedelmeskedniük kell, csodákat tesznek, és mindig felidézhető jellé, példává lesznek”.⁹ Vermes Géza szerint ez a kifejezés a klasszikus prófétaság előtti ún. karizmatikus judaizmus „kiváló személyiségeinek” titulusa, akik

különleges, Isten adta tulajdonságokkal rendelkeztek, amelyek révén királyok és fejedelmek előtt kinyilváníthatták isteni pártfogójuk hatalmát, gondjaikba vehették az átlagembereket, és megoldást találhattak problémáikra, mindenek előtt pedig gyógyítottak. Különleges hatalmukat annak tulajdonították, hogy Isten lelke aktívan jelen van bennük. A folklorisztikus közeg, amelyben megjelennek a karizmatikus judaizmus természetes háttere.¹⁰

Fordítás: *Mózesnek, Isten emberének imádsága.*

A ZSOLTÁR ALAPTÉZISE ISTENRŐL:

אֲדָרְנִי מִעֵינֵי אֶתָּה הַיְיָ לָנוּ בְּדָר וּדָר:	κύριε καταφυγή ἐγενήθης ἡμῖν ἐν γενεᾷ καὶ γενεᾷ
--	--

Istent az אֲדָרְנִי = Uram szóval szólítja meg, amely így önmagában egyfelől ritkán előforduló apellatívum, másfelől pedig főként archaikus szövegrétegekben fordul elő.¹¹ Bár különböző összetételekben is előfordul,¹² most csupán olyan előfordulási helyeit emel-

⁷ Ld.: Nancy Declaisse-Walford: “The Meta-Narrative of the Psalter”. In: William Brown ed. *The Oxford Handbook of the Psalms*. (Oxford: Oxford University Press, 2014), 372.

⁸ R. Jehuda He-Haszid – Kozma Emese (ford.): *Széfér Haszidim – Haszidok könyve*. I. kötet. (L’Harmattan Kiadó – Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest 2016), 258.

⁹ Adorjáni Zoltán: *Isten embere*. Forrás: <http://proteo.hu/hu/predikacio/2887> (megnyitva: 2019. március 14.).

¹⁰ Vermes Géza: *A kereszténység kezdetei. Názárettől Nikaiáig (Kr. u. 30–325)*. (Budapest: Libri Kiadó, 2013), 25.

¹¹ Erhard Gerstenberger: *“Psalms (Part 2) and Lamentations”*. (Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans, 2001), 159.

¹² Például: אֲדָרְנִי יְהוָה.

jük ki, ahol kizárólag önmagában található. Például így szólítja meg Isten (angyalait) Ábrahám és Lót (1Móz 18,3.27.31; 1Móz 19,2.18.), így szólítja meg Istent Mózes (2Móz 4,10.13; 2Móz 5,22), illetve rendszeresen így szólítják meg Istent számos zsoltár szerzői, de ugyanez a megszólítás jelenik meg Jeremiás siralmaiban is. Ezek az előfordulási helyek arra utalhatnak, hogy az egyszerű אָרְנִי megszólítás az Ószövetségben lejegyzett imádságok, Istenhez intézett beszédek jellemző kifejezése, és talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az אִישׁ-הָאֱלֹהִים kifejezéssel együtt bizonyos fokú folklorisztikus hatást is tükröz.

A מְעִין szó elsődlegesen a lakhelyet jelöli, bár bizonyos helyzetekben feltételezhetően fordítható segítségnek (מְעִין II.), vagy akár a bűnökre emlékeztető jelnek (מְעִין III.).¹³ Van azonban néhány olyan kézirat is, amelyben a מְעִין szó helyett מְעִיר található, és ennek megfelelően jelentése menedék (מְעִיר I),¹⁴ vagy erősség, erődítmény (מְעִיר II)¹⁵ lenne. A LXX ennek alapján beszél καταφυγή-ről, azaz menedékről. Bármelyik változatot is tartanánk a legvalószínűbbnek, ebben a kontextusban egyazon dolognak fejeznék ki különböző árnyalatait, aspektusait: nevezetesen annak, hogy a zsoltárszerző szerint Isten biztos támpontként van jelen népe életében. Az igei állítmányt követő לָנוּ (= nekünk, számunkra) szócska pedig kiemeli a szerző közösségi szemléletét, ezért is fogalmaztunk úgy az előző mondatban, hogy Isten az ő népe számára tölti be a biztos támpont, lakhely vagy menedék szerepét. Kustár Péter nyelvtani elméletét követve a mondat igei állítmánya qal qatal (= perfectum) formában (הָיִיתָ) azt fejezi ki, hogy a szerző szemzőgéből a zsoltár értelmezési támpontjaként ez a kijelentés tekinthető: Isten lakhelyként, esetleg menedékként létezik népe számára.¹⁶

A הָרַר (nemzedékről nemzedékre) kifejezés a Zsoltárok könyvének jellemző szófordulata, azonban néhányszor előfordul Ézsaiásnál, Jeremiásnál, Jóelnél is, és egy-egy alkalommal Eszter könyvében és Mózes ötödik könyvében is. Az esetek többségében a kifejezés első tagjához a לָ (= -nak, -nek, felé, irányába) prepozíció kapcsolódik, bár néhányszor a בָּ-s szerkezet is előfordul, azonban itt a prepozíció nem közvetlenül a

¹³ Clines David K. A. et al. eds.: *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume V.* (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2011), 387–389. (A továbbiakban: *The Dictionary of Classical Hebrew*, kötet, megjelenés éve, oldalszám).

¹⁴ *The Dictionary of Classical Hebrew. V.*, 2011, 384.

¹⁵ *The Dictionary of Classical Hebrew. V.*, 2011, 385.

¹⁶ Kustár Péter: *Az Ószövetség megértése.* (Debrecen, 1988), 17. „A qatal és jiqtol formák aspektus kategóriák, melyek által a beszélő a cselekvések közvetlen egymáshoz való viszonyát szemléli függetlenül a saját idői helyzetétől, a cselekvő tér és idő helyzetétől és az ige lexikai jelentéstartalmától is. Az aspektus kategóriák használatának az alaptörvénye a következő: a qatal és a jiqtol aspektus kategóriák által a beszélő a cselekvéseket aszerint különbözteti meg, hogy a cselekvések közvetlen egymáshoz való viszonyában melyik tekinthető meghatározónak és melyik meghatározottnak. Azaz melyik cselekvés tekinthető gondolkodási támpontnak és melyik egy külső gondolkodási támpontból megértendőnek. A meghatározó cselekvéseket következetes módon qatal-forma jelöli, a meghatározottakat pedig jiqtol-forma. Kizárólag a beszélő szemléletétől és ítéletétől függ, hogy mely cselekményeket tekint meghatározónak és melyeket meghatározottnak. A grammatikailag kifejezésre juttatott aspektus kategóriák által következtetni lehet arra, hogy a beszélő a cselekvések viszonyát hogyan ítélte meg.”

kifejezéshez kapcsolódik: בְּכֹל-יְדוּר וְדוּר (ld. Eszt 9,28, Zsolt 145,13). A kifejezés, mintha csak a Tíz Igében (2Móz 20,6) megfogalmazott isteni önkijelentésre reagálna (יַעֲשֶׂה חֶסֶד לְאֱלֹפִים = irgalmasságot cselekszem az ezredik [nemzedék]kel is), azt hangsúlyozza, vagy ha úgy tetszik, azt a reménységet fejezi ki, hogy ez esetben Isten lakhely- vagy menedék-mivolta sok (de akár végtelen) nemzedéken át megmarad. Az írásmagyarázók szerint ez a kifejezés arra is utal, hogy a zsoltár a fogság utáni kor teológiájának terméke, amikor is a hangsúly Izrael országaról, mint Isten lakóhelyéről átkerül egy szétszórt népre, amely egy földi lakhely nélküli Istent szolgál.¹⁷

Fordítás:

Héber szöveg:	LXX:
<i>Uram, te lakhelyként (menedékként, esetleg erődítményként) létezel számunkra [hosszú] nemzedékeken át.</i>	<i>Uram, te menedékké lettél számunkra hosszú nemzedékeken át.</i>

AZ ALAPTÉZIS MAGYARÁZATA:

בְּטָרְם׃ הַרִים יִדְרוּ וְתַחֲוִלֵּל אֶרֶץ וְתַבֵּל וּמַעֲוִלָם עַד-עוֹלָם אֲתָה אֵל:	πρὸ τοῦ ὄρη γενηθῆναι καὶ πλασθῆναι τὴν γῆν καὶ τὴν οἰκουμένην καὶ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἕως τοῦ αἰῶνος σὺ εἶ
--	--

A második vers első és második tagmondatában a világ teremtésének motívuma jelenik meg. A szerző két olyan igével jelöli a teremtés folyamatát, amelyek nem mindennaposak az ószövetség teremtésről szóló beszédmódjában, jelentésmezejük pedig az ember- és állatvilágban előforduló nemzéssel, születéssel kapcsolatos: a hegyek megszületnek (יִדְרוּ), illetve a föld és a világ létrejön (תַּחֲוִלֵּל). Walter Brueggemann párhuzamos helyként az 5Móz 32,18-ra utal, ahol ugyancsak ez a két, egyáltalán nem szokványos ige szerepel egymás mellett, megjegyezve, hogy mindkét esetben az első ige (יִדְרוּ) a nemzés apai szerepére utal, míg a második ige (חִיל) a vajúdás–szülés anyai szerepére.¹⁸ Ezért egyes magyarázók úgy fogalmazznak, hogy ez a zsoltárvers Istent mint „ kozmikus Anyát” mutatja be.¹⁹ Ezt a visszautalást a בְּטָרְם׃ (még nem) időhatározó vezeti be, visszautalva ezzel a világ teremtése előtti állapotra. Von Rad így ír a zsoltárnak eme mozzanatáról:

¹⁷ Nancy DeClaisse-Walford et al. *The Book of Psalms*. (Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans, 2014).

¹⁸ Walter Brueggemann. *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás*. (Kolozsvár: Exit Kiadó, 2012), 196.

¹⁹ David Rensberger. “Ecological Use of the Psalms”. In: Brown, William ed. *The Oxford Handbook of the Psalms*. (Oxford: Oxford University Press, 2014), 611.

A Zsolt 90 is a múltba tekint, de tekintetét nem köti le egyetlen üdvtörténeti esemény sem – oly nagy erejű volt Isten örökkévalóságának gondolata, hogy egyre távolabb vezérelte a tűnődő elmét, egészen a teremtség és még azon is túl.²⁰

A kijelentést egy nominális mondat²¹ zárja: וּמֵעוֹלָם עַד-עוֹלָם אַתָּה אֱלֹהִים. Szádja Gáon, X. századi rabbi, zsidó hittudós szavaival élve ez a zsoltárvers azt példázza, hogy Istentől mind az idő, mind pedig a fennmaradás (és ezzel együtt az elmúlás) fogalma távol áll.²² Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy minden test eredete kizárólag Istenre vezethető vissza.²³ A LXX a mondat végén szereplő אֱלֹהִים szót tagadó-tiltószóként értelmezi (אל), és a következő mondathoz kapcsolja. Ennek következményeképpen úgy fogalmazza meg a verset záró nominális mondat fordítását, mintha az Isten örökkévaló létét hangsúlyozná (ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἕως τοῦ αἰῶνος σὺ εἶ = öröktől fogva mindörökké te vagy). A héber mondat azonban a megszólítottól (az előző versben אֲדֹנָי, míg ebben a versben egyszerűen אַתָּה = te) állítja azt, hogy ő öröktől fogva mindörökké isten. Ez tehát az a vonatkozási pont, amelyből kiindulva értelmezni lehet a zsoltárszöveg állításait.

Fordítás:

Héber szöveg:	LXX:
<i>Mielőtt a hegyeket nemzettek volna, [és mielőtt] a föld és a világ megszületett volna, öröktől fogva mindörökké Isten/isten²⁴ vagy te.</i>	<i>A hegyek megszületése előtt, és a föld és a benépesített világ megalkotása előtt, öröktől fogva mindörökké vagy Te.</i>

Szerkezeti szempontból fontos látnunk, hogy az „alaptézis” és annak „magyarázata” (Zsolt 90,1b–2) Istent dicsőítő himnuszt alkot khiasztikus formában:²⁵

A	אֲדֹנָי מֵעוֹן אַתָּה הָיִיתָ לָנוּ
B	בְּרַר וְדָר
C	בְּטָרְם׃ הָרִים יִלְדוּ
C	וַתְּחַוֵּל אֶרֶץ וַחֲבַל
B	וּמֵעוֹלָם עַד-עוֹלָם
A	אַתָּה אֱלֹהִים:

²⁰ Gerhard von Rad. *Az Ószövetség teológiája*. I. kötet. (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 359.

²¹ Kustár Péter: *Az Ószövetség megértése*. (Debrecen, 1988), 19. „A nominális mondat a héber szövegekben olyan vonatkozási pontként tekintendő, mely döntő módon határozza meg, hogy a szövegkörnyezetben jelölt eseményeket milyen logikai, idői és térbeli összefüggésben kell megérteni.”

²² Szádja Gáon – Hegedűs Gyöngyi ford. *Hittételek és vélemények könyve*. (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Goldziher Intézet, 2005), 101.

²³ Szádja Gáon – Hegedűs Gyöngyi ford. *Hittételek és vélemények könyve*. (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Goldziher Intézet, 2005), 54.

²⁴ Az isten szót helyüért akár kis kezdőbetűvel is írhatjuk, mivel a kontextus alapján itt nem csupán Isten személyét jelölheti, hanem Isten természetének a minőségjelzője is lehet.

²⁵ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*, 209.

Ilyetén a tézis és annak magyarázata az alábbi üzenetet közvetítheti: már a világ teremtése előtti „időtől” kezdve, hosszú nemzedékeken át (azaz öröktől fogva mindörökké) a népe számára lakhelyként/menedékként/erődítményként létező úr (vannak exegéták, akik szerint a zoltárkezdő megszólítás YHWH-ra utal²⁶) isteni természettel bír.

AZ ALAPTÉZIS KÖVETKEZMÉNYEI AZ EMBERRE NÉZVE:

תָּשַׁב אֱנוּשׁ עַד־דִּבְכָא וּתְאִמַּר שְׁרוּ בְנֵי־אָדָם:	μη̇ ἀποστρέψῃς ἄνθρωπον εἰς ταπεινώσιν καὶ εἶπας ἐπιστρέψατε υἱοὶ ἄνθρώπων
--	---

Az által, hogy az LXX az előző mondat végén szereplő אֱלֹהִים szót tagadó-tiltószóként értelmezi (אֵל), és ehhez a mondathoz csatolja, jelentős mértékű eltérés észlelhető a héber és a görög szöveg között: míg a héber mondat állítása pozitív előjelű (kijelentő), addig a görögé negatív (tiltó). Továbbá míg a héber szöveg a שׁוּב igének két különböző alakját használja (hif'il yiqtol és qal imperativus), addig a görög fordító a στρέφω ige elé két különböző igekötőt illeszt, és ilyenén a LXX szövegében két különböző jelentésű igével találkozunk: ἀποστρέφω (conj. aor. Sg.2.) és ἐπιστρέφω (aor. imperat. Pl.2.).

A héber szövegnek az első tagmondata az embert az אֱנוּשׁ szóval jelöli, míg a második a בְּנֵי־אָדָם kifejezést használja, a LXX pedig mindkét esetben az ἄνθρωπος szót használja. Az אֱנוּשׁ szó etimológiáját illetően nincs egyetértés a kutatók között, vannak ugyanis, akik az אָנַשׁ = gyengének, betegnek lenni igével kapcsolják össze, és mint ilyen az ember gyengeségét, jelentéktelenségét, esetleg halandóságát hangsúlyozná, míg vannak kutatók, akik egy közös sémi gyökre vezetik vissza, amely az arab és ugariti nyelvben is megtalálható, és ez esetben az ember „társas lény” volta válik hangsúlyossá.²⁷ Továbbá az sem mellékes, hogy az אֱנוּשׁ szó előfordulása a költői szövegekre korlátozódik (18× Jób könyvében, 13× a Zsoltárok könyvében, 8× Ézsaiás könyvében, 3 alkalommal pedig egyéb könyvekbe illesztett költői szövegekben 5 Móz 32,26, Jer 20,10, 2Krón 14,10),²⁸ és a bölcsességirodalmi szövegekhez kapcsolja a zoltárt.²⁹ Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a Biblia gyakran más általános értelmű szavak szinonimájaként használja, és bizonyos mértékig tekinthető az embert vagy emberiséget általában jelölő szónak,³⁰ és így jelentésmezeje a közös sémi gyökből származtatott változathoz áll közelebb. Bár az előfordulási helyek többsége arra utal, hogy a szöveg az אֱנוּשׁ szót az ember Istennel szembeni különbözőségének (és ezzel együtt gyengeségé-

²⁶ Ld.: Richard Clifford, „Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament?” In: Peter Flint et al. eds. *The Book of Psalms. Composition & Reception*. (Leiden – Boston: Brill, 2005), 198.

²⁷ Sv. Ld a megfelelő címszót a BibleWorks 10-be beépített TWOT szótárban.

²⁸ Ernst Jenni and Claus Westermann. *Theological Lexicon to the Old Testament*. Volume 1. (Peabody, Mass.: Hendrickson Publisher, 1997), 91. (A továbbiakban TLOT, kötetszám, oldalszám).

²⁹ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zoltár nem szokványos elemzése*, 210.

³⁰ TLOT 1,91.

nek, esendőségének) hangsúlyozására használja, a kontextusok alapján nincs elegendő indok arra, hogy így fordítsuk: halandó (ahogyan a Károli-, vagy az Új Fordítás teszi).

Azt a helyet, vagy állapotot, ahova Isten visszafordítja az embert, a héber szöveg így jelöli meg: אָרְצָה עֵרָה. A rendelkezésre álló magyar bibliafordítások nagy része így fordítja a vers első felét: „a halandót visszatéríted a porba” (Kecskeméthy, Szent István Társulat fordítása, Károli, Új fordítás),³¹ Szenczi pedig verses átköltésében³² így fogalmaz:

Az embereket te meghagyod halni,
És ezt mondog az emberi nemzetnek:
Legyetek porrá, kik porból lettetek...

Emellett Zsengellér József elemzésében is azt olvassuk, hogy ehelyütt „Isten szólítja fel távozásra az embert a földi világból”.³³

A szótárak szerint a אָרְצָה szó a אָרָה = összezúzni, összetörni, szétnyomni igéből képezett főnév. A négy névszói előfordulás közül a másik három (5Móz 23,2; Ézs 57,15; Zsolt 34,19) egyik esetben sem kapcsolható közvetlen módon a föld porához, és illetően a halandósághoz. Az Ószövetség héber szövegének szerzői ugyanis, amikor a föld poráról, mint a halandóság jelképéről beszélnek, inkább az אֶרֶץ אָרְצָה (= termőföld) és/vagy az אָרָה (= por) szavakat használják. Például: 1Móz 2,7; 1Móz 3,19; Jób 34,15; Zsolt 22,16.30; Zsolt 103,14; Zsolt 104,29; Préd 3,20; stb. Talán éppen ezért (és véleményem szerint találóan) a LXX értelmező fordítása az εἰς ταπεινωσιν, a Vulgata pedig az *in humilitatem* (= az alázatosságba, vagy a megalázottságba) kifejezéssel fordítja a héber szövegben található szókapcsolatot. A www.chabad.org honlapon található bibliafordításban pedig (ugyancsak helyesen) ezt olvassuk: „You bring man to the crushing point”³⁴ (= eljuttatod az embert az összetörés pontjáig).

A hagyományos magyar fordítások többségében a vers második tagmondata mintha az első megerősítése lenne: Isten azt mondja, hogy az embernek vissza kell térnie (a porba). Ibn Ezra magyarázata szerint: Isten visszatéríti az embert a porba, amelyből vétett.³⁵ Rási azonban úgy magyarázza ezt a verset, hogy Isten szenvedéseket hoz az emberre, gyengévé teszi, halálközeli állapotba viszi, és mintegy ezek által a próbatételek/

³¹ A Káldi-féle Neovulgata a „halandó” szó helyett egyszerűen embert mond.

³² Ennek következtében vált a zsoltár első és második szakasza az erdélyi temetési liturgia szinte állandó alkotóelemévé. A zsoltárkutatások azonban arra utaló jeleket is tartalmaznak, hogy ez a zsoltár világszerte többé-kevésbé stabil része a temetési liturgiáknak. Ld.: Kimberley Bracken Long. “The Psalms in Christian Worship”. In William Brown ed. *The Oxford Handbook of the Psalms*. (Oxford: Oxford University Press, 2014), 554–55.

³³ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*, 213.

³⁴ Ld.: https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/16311/jewish/Chapter-90.htm#showrashi=true (megnyitva: 2019. március 22.)

³⁵ Norman Stricksman transl. & ed. *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3–5 of Psalms. Chapters 73–150*. (New York: Touro College Press, 2016), 168.

szenvedések által mondja neki (וּתְאָמַר לוֹ בְיַסְרוֹ): „térjete vissza, ó, Ádám fiai, gonosz útjaitokról!” (שׁוּבוּ בְנֵי אָדָם מִדְּרֹכֵיכֶם הָרְעִים).³⁶ Mivel a vers első tagmondata nem a halandósághoz kapcsolódik, helytállónak fogadhatjuk el Rási magyarázatát, nevezetesen, hogy Isten az emberre bocsátott szenvedésekkel az ember megtérését akarja előmozdítani.

Fordítás:

Héber szöveg:	LXX:
<i>Az embert visszafordítod a megtörtség [állapotáig], és ezt mondod: térjete meg ember (vagy: Ádám) fiai.</i>	<i>Ne küldd vissza az embert a megalázottság [állapotába], és [ne] mondd: térjetek oda emberek fiai.</i>

A TÉZIS KÖVETKEZMÉNYEINEK INDOKLÁSA:

כִּי אֶלֶף שָׁנִים בְּעֵינֶיךָ כְּיוֹם אֶחָד מִלֵּיל כִּי יַעֲבֹר וְאֲשֶׁמֹרָה בְּלֵילָהּ:	ὄτι χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σου ὡς ἡ ἡμέρα ἡ ἐχθὲς ἣτις διήλθεν καὶ φυλακῆ ἐν νυκτὶ
--	--

A zsoltár negyedik verse mintha az előző állítás indoklása lenne: Isten örökkévaló mi-voltánál fogva szólítja fel megtérésre Ádám fiait (= az emberiséget). Ily módon a zsoltárnak ez az állítása értelmileg nem az előző vers állítását (ti. a „porba” való visszatérítést) indokolja, hanem az 1–2. versekben megfogalmazott állításokat: a *hosszú nemzedékeken keresztül*-t és az *öröktől fogva mindörökké*-t. Példaként megemlít egy, az emberi élet időtartamához viszonyítva végtelenül hosszúnak tűnő időintervallumot (*ezer év*), amelyet összehasonlít egy, az emberi élethosszhoz mérten is rövidnek számító időegységgel (*a tegnapi nap*), illetve egy még rövidebbel (*egy örködés az éjszakában*, azaz hozzávetőlegesen 3 óra). Az összehasonlítás alapja nem a megfelelés, ti., hogy ezer emberi esztendő ténylegesen egy napnak felel meg az isteni időszámításban,³⁷ hanem a megnevezett három időintervallum közös tulajdonsága: (= mert elmúlik). Ibn Ezra magyarázata szerint ennek a zsoltárversnek a jelentése: „ha az emberek ezer esztendeig élnének is, [életük végén – e sorok írójának megjegyzése] ez olyan lenne, mint a tegnapi nap, amikor elmúlik, mert a tegnapi már elmúlt”.³⁸ Bár az ember szemében ezer esztendő felér az örökké-

³⁶ Mayer Gruber ed. *Rashi's Commentary on Psalms*. (Leiden – Boston: Brill, 2004), 575. A kommentár héber szövege a 845. oldalon található.

³⁷ Ennélfogva okafogyottak azok a kísérletek, amelyek erre a zsoltárversre alapozva magyarázzák a teremtés hét napja és a földtörténeti korszakok közötti összefüggések lehetőségét. Egyébként Rási ezzel a zsoltárverssel magyarázza, miért élt Ádám 930 évet a bűneset után. Ld.: Mayer Gruber ed. *Rashi's Commentary on Psalms*. (Leiden – Boston: Brill, 2004), 575.

³⁸ Norman Stricksman transl. & ed. *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3–5 of Psalms. Chapters 73–150*. (New York: Touro College Press, 2016), 169.

valósággal – hiszen távolról sem él annyit –, Isten szemében viszont az ezer esztendő is elmúlik, akárcsak a tegnapi nap, vagy az örökös az éjszakában.

Fordítás:

Héber szöveg:	LXX:
<i>Ezer esztendő ugyanis teelötted/la te szemeidben, olyan, mint a tegnapi nap, mert elmúlik, és [mint egy] órség az éjszakában.</i>	<i>Ezer esztendő ugyanis teelötted/la te szemeidben olyan, mint a tegnapi nap, amely elmúlt, és [mint egy] örökös az éjszakában.</i>

A TÉZIS KÖVETKEZMÉNYEINEK SZEMLELTETÉSE:

<p>וְרַמְתֶּם שְׁנָה יְהוּי בְּבִקְרָה כְּחִצִּיר וְחֶלֶף: בְּבִקְרָה יִצְיִץ וְחֶלֶף לְעֵרֶב יִמּוּלֵל וְיָבֵשׁ:</p>	<p>τὰ ἐξουθενώματα αὐτῶν ἔτη ἔσονται τὸ πρῶτὶ ὥσει γλῶη παρέλθοι τὸ πρῶτὶ ἀνθήσαι καὶ παρέλθοι τὸ ἐσπέρας ἀποπέσοι σκληρυνηθεῖη καὶ ξηρανθεῖη</p>
---	---

E zsoltárszakasz elemzésének első lépésként figyeljük meg a két vers nehezebben értelmezhető szavait. A szótárak szerint a verskezdő ׀׀׀ igének két fő jelentése van.³⁹ Az első, amely a HALOT szerint⁴⁰ csak a Zsolt 90,5-ben található meg: véget vetni az életnek, valamit elpusztítani, tönkretenni, megszüntetni, félbeszakítani; míg a második a kiöntéssel, illetve a [mindent el]sodró áradással kapcsolatos. A *The Dictionary of Classical Hebrew* a megfelelő címszó alatt mindkét lehetőséget figyelembe veszi a Zsolt 90,5-re vonatkozóan, sőt ismertet néhány szövegkorrekciós javaslatot is.⁴¹ Annak érdekében, hogy megértsük a kialakuló szövegvariánsokat, meg kell jegyeznünk, hogy az ehelyütt elemzett szakasz második szavát képező שנה mássalhangzócsoport kétféleképpen vokalizálható, és ez tükröződik a *The Dictionary of Classical Hebrew* szövegjavaslataiban is: egyfelől שְׁנָה = alvás, álom, másfelől pedig שָׁנָה = év, esztendő (amint azt a kritikai apparátus is jelzi, ez utóbbi olvasat található a görög és a szír fordításban is). Ily módon a következő szövegvariánsok állnak előttünk:

- Először is a héber biblia mai szövegállapotában található állítás kétféleképpen fordítható: egyrészt „véget vetsz életüknek (elpusztítod őket), álommá lesznek”; másrészt pedig: „áradásként elsodród őket, álommá lesznek”. Rási szerint a ׀׀׀ ige

³⁹ Sv. Ld. a megfelelő címszót a BibleWorks 10-be beépített HALOT szótárban.; *The Dictionary of Classical Hebrew. III.*, 1996, 139.

⁴⁰ Sv. Ld. a megfelelő címszót a BibleWorks 10-be beépített HALOT szótárban.

⁴¹ *The Dictionary of Classical Hebrew. III.*, 1996, 139.

jelentése áradatként elsodorni, ugyanis a szó maga a Hab 3,10-ben szereplő מַיִם זָרָם kifejezéssel rokon;⁴²

- Ha a szövegben szereplő זָרָם igét átjavítjuk, a következő szövegváltozat áll előtünk: שָׁנָה שָׁנָה זָרְעָתָם שָׁנָה (a יָדָיו igét pedig a következő mondathoz kapcsolja) = évről évre elveted (magként elülteted) őket, (reggelre olyanok lesznek, mint a fű);
- Valamivel nagyobb mértékű javítást követően akár ilyen szöveg is előállhat: מִשָּׁנָה כְּזָרָם = amikor ők eltávoznak az álomból (azaz felébrednek);
- Vagy akár: מִזָּרָם שָׁנָה = amikor eltávozik tőlük az álom.

Az 5–6. versek négy részre osztott mondat sorozatának a második és a harmadik tagmondatában egyaránt előfordul az ugyancsak többféleképpen értelmezhető חָלַף ige. A klasszikus héber nyelv 8 kötetes nagyszótárjában három elkülönített szemantikai mező szerepel: (1) elszállni, továszállni, elmúlni, de akár: eltűnni, meghalni is, illetve megújulni (pass on, pass by, pass away, be renewed); (2) átlukasztani (Bír 5,26, Jób 20,24, stb.) (pierce through); (3) nőni, sarjadni (grow, sprout).⁴³ Rási magyarázatában az elmúlni, meghalni értelemben szerepel,⁴⁴ és a magyarázat kontextusából úgy tűnik, az emberi lét kérészéltségét, illetve a nála erősebb hatalmaknak való kiszolgáltatottságát hangsúlyozza. Bár az emberi élet rövidege Ibn Ezra magyarázatában is hangsúlyos,⁴⁵ ő a חָלַף igét a felnövekedni, kisarjadni értelemben használja.⁴⁶

A szövegben szereplő מוֹלֵל igealakot a BibleWorks nyelvtani elemzőrendszere מַלֵּל ige po'él alakjaként értelmezi, amelynek jelentése: elhervad, elszárad. Formailag azonban éppen ugyanolyan joggal lehetne a מוֹלֵל ige po'él alakja, amely ugyan az Ószövetség szövegében a körülmetélés terminus technicusává lett, alapjelentése viszont a kivágással, levágással kapcsolatos. Ez a kétértelműség a rendelkezésünkre álló magyar fordításokban is tükröződik: az 1908-as revideált Károli, a 2011-ben újonnan revideált Károli, az 1990-es új fordítás, a 2014-es revideált új fordítás, valamint a www.zsido.com honlapon található fordítás⁴⁷ az elhervadni, elfonnyadni értelemben használja, míg Kecskeméthy István, a Szent István Társulat bibliafordítása, és talán a Káldi Neovulgata fordítás is ide sorolható, a levágni, lekaszálni szavakkal fordítja. Sőt mi több: Rási és

⁴² Mayer Gruber ed. *Rashi's Commentary on Psalms*. (Leiden – Boston: Brill, 2004), 576.

⁴³ *The Dictionary of Classical Hebrew. III.*, 1996, 238–39.

⁴⁴ Mayer Gruber ed. *Rashi's Commentary on Psalms*. (Leiden – Boston: Brill, 2004), 576.

⁴⁵ Véleménye szerint a zsoltáros egy reggeltől estig tartó naphoz hasonlítja az ember életét: olyan, mint egy reggel kisarjadó zsenge növény, amelyben nincs elegendő életerő, és amelyet estére kivágnak és elszárad.

⁴⁶ Norman Stricksman transl. & ed. *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3–5 of Psalms. Chapters 73–150*. (New York: Touro College Press, 2016), 170.

⁴⁷ Forrás: <http://zsido.com/fejzetek/90-107/> (megnyitva: 2019. március 22.)

Ibn Ezra magyarázatai is tükrözik ezt a kétféle értelmezést: míg Rási elhervadásról beszél,⁴⁸ Ibn Ezra kivágásról.⁴⁹

Zengellér József a generációk folytonosságában történő megújulást hangsúlyozó véleményekkel szemben állítja, hogy „az 5–6. versek inkább az elmúlás értelmet hangsúlyozzák, megújulásról nem beszélnek. [...] Az 5–6. versek hasonlatai az 5a fordítási nehézségei ellenére sem beszélnek másról, mint a gyors elmúlásról (Ézs 40,6–8)”.⁵⁰

Véleményem szerint a zsoltár 5–6. verseit jelenlegi szövegállapotukban legkézenfekvőbb talán egy khiasztikus formaként értelmeznünk.

A	זְרַמְתֶּם שָׁנָה יְהוּי
B	בְּבִקְרָה כְּחִצִּיר יִחְלֶף:
C	בְּבִקְרָה יִצִּיץ
B	יִחְלֶף
A	לְעֵרֵב יְמוּלֵל וְיִבֹשׁ:

esetleg:

A	זְרַמְתֶּם שָׁנָה יְהוּי
B	בְּבִקְרָה כְּחִצִּיר יִחְלֶף:
B	בְּבִקְרָה יִצִּיץ יִחְלֶף
A	לְעֵרֵב יְמוּלֵל וְיִבֹשׁ:

Ilyetén a szakasz központi gondolata, amely mintegy fókuszban áll, a virágzás és a növekedés, és ez adja meg azt a pozitív hangvételt, amely felülkerekedhet az élet rövidségét, mulandóságát és gyengeségét kiemelő sorok sugallta hangulaton. Ahogyan Clifford is hangsúlyozza: a Zsolt 90,3–6-ban olvasható gondolatok nem a halandóság elleni lázadásról szólnak, hanem egyszerűen összehasonlítják Isten örökkévalóságát és hatalmát az emberi élet rövidségével és törékenységével.⁵¹ Szerepét tekintve ez a motívum mindössze egy érv annak érdekében, hogy az imádkozó jóindulatra bírja a haragvó Istent.⁵² Azonban akár úgy is kezelhető ez a kép – sőt e sorok írójának véleménye szerint inkább erről van szó –, mint amely az örökkévaló Isten ajándékát mutatja be, amelyet a tér és idő korlátai közé zárt embernek nyújt. Az ember életében ott van az elsodrás, az „álommá létel”, az elszáradás és a kivágatás, azonban attól, aki örökkévaló és biztonságot nyújtó menedékként létezik népe számára, megkapja a növekedés és a virágzás

⁴⁸ Mayer Gruber ed. *Rashi's Commentary on Psalms*. (Leiden – Boston: Brill, 2004), 576.

⁴⁹ Norman Stricksman transl. & ed. *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3–5 of Psalms. Chapters 73–150*. (New York: Touro College Press, 2016), 170.

⁵⁰ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*, 211.

⁵¹ Richard Clifford, „Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament?” In: Peter Flint et al. eds. *The Book of Psalms. Composition & Reception*. (Leiden – Boston: Brill, 2005), 199.

⁵² Richard Clifford, „Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament?” In: Peter Flint et al. eds. *The Book of Psalms. Composition & Reception*. (Leiden – Boston: Brill, 2005), 199.

ajándékát. Ily módon a kérészetű ember léte ez által a két ajándék által értelmet és szépséget nyer.

Fordítás:

Héber szöveg:	LXX:
[Áradásként] elsodród őket: álommal lesznek, Reggel, mint a fű növekszik, Reggel virágozik és növekszik, Estére pedig kivágatják és elszárad.	Az ő megvetettségük[ből] évek lesznek, Akárcsak a fű, korán elhalnak, Korán virágoznak, estére elhalnak, Elhullnak az elfonnyadt és megszáradt [növények].

ZÁRÓ GONDOLATOK, KÖVETKEZTETÉSEK

A Zsolt 90,1–6 szövegének fentebb elvégzett vizsgálata azt a feltételezést erősíti meg, hogy ennek a szövegszakasznak az elsődleges célkitűzése nem az örökkévaló Isten és a halandó ember közötti ellentét hangsúlyozása, hanem sokkal inkább azt az attitűdöt mutatja be, amellyel az örökkévaló Isten viszonyul a mulandó életű emberhez, és a virágzás, illetve a növekedés ajándékai által széppé, értelmessé akarja tenni annak átmeneti ideig tartó életét. Ilyetén a 90. zsoltárnak ebből az első tömbjéből nem az emberi élet rövidsége miatti panasz hangja hallatszik, hanem elsősorban az örökkévaló Istennek a mulandó emberi iránti jóindulatába vetett bizalom.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adorjáni Zoltán: *Isten embere*. Forrás: <http://proteo.hu/hu/predikacio/2887> (megnyitva: 2019. március 14.).
- Bracken Long, Kimberley. "The Psalms in Christian Worship". In: Brown, William, ed. *The Oxford Handbook of the Psalms*. Oxford: Oxford University Press, 2014, 545–556.
- Brueggemann, Walter. *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás*. Kolozsvár: Exit Kiadó, 2012.
- Clifford, Richard: "Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament?" In: Flint, Peter et al. eds. *The Book of Psalms. Composition & Reception*. Leiden – Boston: Brill, 2005, 190–205.
- Clines, David K. A. et al. eds. *The Dictionary of Classical Hebrew. I–VIII*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 1993–2011.
- Declaissé-Walford, Nancy et al. *The Book of Psalms*. Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans, 2014.
- Declaissé-Walford, Nancy. "The Meta-Narrative of the Psalter". In: Brown, William ed. *The Oxford Handbook of the Psalms*. Oxford: Oxford University Press, 2014, 363–376.
- Gerstenberger, Erhard: *Psalms (Part 2) and Lamentations*. Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans, 2001.

- Gruber, Mayer I. ed. *Rashi's Commentary on Psalms*. Leiden – Boston: Brill, 2004.
- Jenni, Ernst and Westermann, Claus. *Theological Lexicon to the Old Testament*. Volume I–III. Peabody, Mass.: Hendrickson Publisher, 1997.
- Kustár Péter: *Az Ószövetség megértése*. Debrecen, 1988.
- R. Jehuda He-Haszid és Kozma Emese ford. *Széfér Haszidim – Haszidok könyve*. I. kötet. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2016.
- Rensberger, David: "Ecological Use of the Psalms". In: Brown, William ed. *The Oxford Handbook of the Psalms*. Oxford: Oxford University Press, 2014, 608–620.
- Ross, Allen P. *A Commentary on the Psalms. Volume 3 (90–150)*. Grand Rapids: Kregel Academic, 2016.
- Stricksman, Norman. *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3–5 of Psalms. Chapters 73–150*. New York: Touro College Press, 2016.
- Szádja Gáon és Hegedűs Gyöngyi ford. *Hittételek és vélemények könyve*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Goldziher Intézet, 2005.
- Van der Lugt, Pieter. *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry III: Psalms 90–150 and Psalm 1*. Leiden – Boston: Brill, 2014.
- Vermes Géza. *A kereszténység kezdetei. Názárettől Nikaiáig (Kr. u. 30–325)*. Budapest: Libri Kiadó, 2013.
- Von Rad, Gerhard: *Az Ószövetség teológiája*. I. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- Zsengellér József: „Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése”. In: Zsengellér József et al. szerk. *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan Kiadó, 2016, 199–224.